

DE VROUWELIJKE BAARDHEILIGE SINT-WILGEFORTIS, ALIAS ONTCOMMER OF ONCOMENA, EEN INTERNATIONAAL VERSPREIDE HEILIGEN- VERERING VAN VLAAMSE MAKELIJ

Luc Devriese

Samenvatting

Vlaanderen kent geen eigen heiligen waarvan de verering zich over de christelijke wereld verspreidde. Daarom is het des te merkwaardiger dat de mythische vrouwelijke baardheilige Wilgefortis, 'product' van eigen bodem, een belangrijk 'exportartikel' werd. De verering verspreidde zich niet enkel naar de buurlanden, maar ook naar verre streken zoals Beieren, Tirol, Bohemen, Zwitserland, Zuid-Polen, West-Oekraïne en zelfs tot in Zuid-Amerika, waar ze nog steeds levendig is.

Sint-Wilgefortis werd traditioneel gekroond en gekruisigd voorgesteld, verwijzend naar haar levensverhaal. Ze zou een Portugese prinses geweest zijn die door haar vader gekruisigd werd, omdat ze haar maagdelijkheid wilde behouden en door goddelijke tussenkomst 'gezegend' werd met een baard. Volgens de meest verspreide hypothese zou de voorstelling en verering teruggaan op een verwarring met de vroegste afbeeldingen van de gekruisigde Christus, gekleed in een lange tuniek. Het beroemdste voorbeeld daarvan was het Volto Santo (Heilig Gelaat) in het Toscaanse Lucca. De Vlaamse vereringsvorm ontstond echter, volgens recent kunsthistorisch onderzoek, onafhankelijk daarvan en heeft een eigen iconografie met uitgesproken vrouwelijke vormen van de baardheilige. In de voormalige Habsburgse gebieden van midden Europa, waar de verering pas met de contrareformatie goed op gang kwam, overheerst het mannelijke type, zoals in Lucca.

In dit artikel worden de oudst bekende vermeldingen besproken en geillus-

treerd. Ze zijn alle uit *Gentse mannenkloosters afkomstig (1390 bij de augustijnen; 1401 en 1423 in de twee benedictijnenabdijen)*. In onze streken bleven de laatste levende sporen van de cultus bestaan tot in het interbellum in het zuiden van Oost-Vlaanderen (*Bavegem en Velzeke*).

Inleiding

Over de echte levensgeschiedenis van Sint-Wilgefortis (Wilgeforte) is niets geweten. Het is zo goed als zeker dat ze nooit heeft bestaan. Over haar "leven" zijn alle verhalen wel gelijklopend. Ze was de dochter van een Portugese koning die haar voorbestemde voor een huwelijk met een Siciliaanse vorst. Dochterlief zag dat echter niet zitten, want zij wilde haar maagdelijkheid bewaren. Ze bad daarom tot God om haar een afzichtelijk uiterlijk te bezorgen dat de kandidaat echtgenoot zou afschrikken. De handelswijze van zijn dochter zette bij de vader dusdanig kwaad bloed dat hij haar de kruisdood liet sterven.

In een recent overzicht *Saints et travestis du Moyen Age*, plaatst Frédérique Villemur dit type heiligenverering in een breder kader¹. Er waren nog meer vrouwelijke baardheiligen (Galla, Paula), maar Wilgefortis is de enige die gekruisigd voorgesteld wordt. Andere heilige vrouwen poogden aan mannelijke lusten te ontsnappen op diverse manieren, gaande van zelfverminking (borstamputatie) tot travestie: de HH. Tekla, Maria de Egyptische, Agatha, Barbara, Pelagius - Margaretha, Eugenia - Eugenius, Marina - Marinus, en niet te vergeten, Jeanne d'Arc.

In een kort artikel in het tijdschrift *Ghendtsche Tydinghen* wordt aandacht besteedt aan de verering voor de heilige Wilgefortis om en rond de Sint-Baafsabdij². Omdat deze, op zijn minst merkwaardige vrouwelijke 'baardheilige' actueel nauwelijks nog bekend is, en omdat ze volkskundig en sociologisch interessant is (denk aan gender studies), volgt hier een meer uitgebreide beschrijving.

Verwarring met Christus aan het kruis?

Wilgefortis wordt meestal afgebeeld als een kostbaar uitgedoste en gekroonde vrouw met baard, aan het kruis. Het lange gewaad is soms aan de enkels samengebonden. Volgens een hypothese in de eerste helft van de vorige eeuw gelanceerd door de Zwitserse onderzoeker Gustav Schnürer, spruit deze voorstelling voort uit een foute interpretatie van voorstellingen van Christus aan het kruis³. De oudste afbeeldingen van de gekruisigde Christus tonen hem gehuld in een lang gewaad (tunica) en soms met een kroon. In Lucca (Toscane) is een beroemd dergelijk beeld te zien. Het wordt er Volto

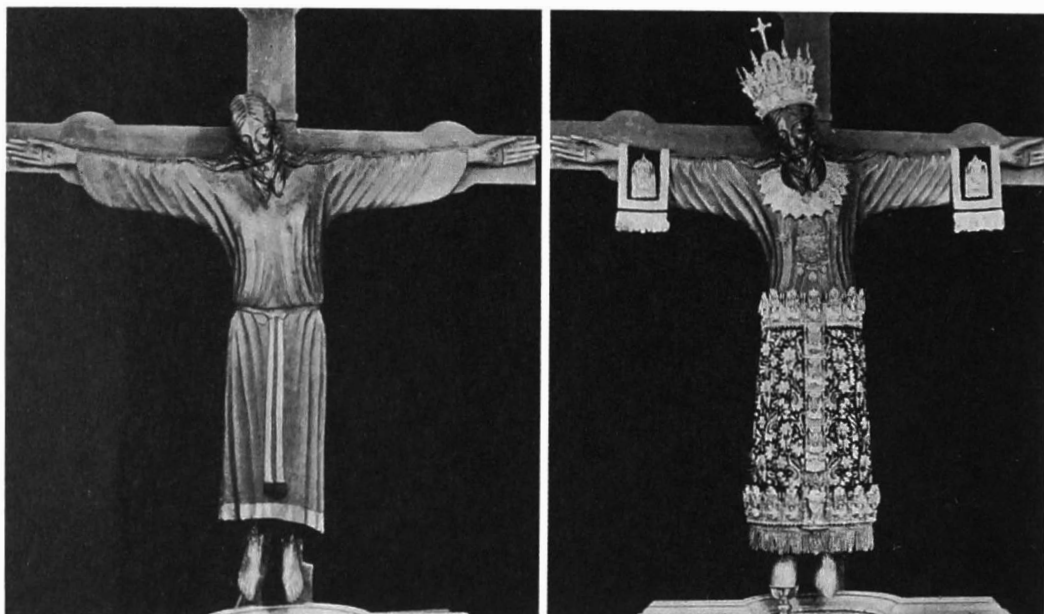
Santo, Heilig Gelaat, genoemd. Talloze afbeeldingen van dat type werden in verschillende West-Europese landen verspreid in het voetspoor van de zeer actieve reizende kooplui uit die stad. Met de jaren ontstond echter verwarring en interpreteerde men de voorstellingen als van vrouw met een baard. Zo zou de Wilgefortis-legende in de 14de eeuw ontstaan zijn.

Afb. 1. Traditionele voorstelling van Wilgefortis, gekroond en gekruisigd, met bij de enkels toegebonden lang kleed (ca. 1470. Getijdenboek van Maria van Bourgondië).

Althans, dat is de nog steeds meest verspreide hypothetische ontstaansgeschiedenis, die in meer recente, voornamelijk kunsthistorische onderzoeken echter tegengesproken wordt⁴. De oudste bekende afbeeldingen, vooral uit Vlaanderen, tonen een - afgezien van de baard - overduidelijk vrouwelijke (meestal) gekruisigde figuur, die niet lijkt op de Christus van Lucca. Zelfs de baard werd door schilderkunstige toppers als Memling en Bosch min of meer 'weggewist'. Hoewel in de middeleeuwen kruisiging als straf gemeden werd vanwege de reminiscentie naar Christus, hadden devotie en mystiek in die tijd geen moeite met het denkbeeld van gekruisigde vrouwen, naar het voorbeeld van de offerdood van de Messias. Vermoedelijk ontstond de legende in de sfeer van persoonlijke vroomheid en 'Christus minne'. Het feit dat de vroegste sporen terug te leiden zijn naar de augustijnen en de benedictijnen

(zie verdere tekst) kan er op wijzen dat deze eigenaardige verering een rol speelde in het streven naar kuisheid in de kloosterwereld. Of is een dergelijke Freudiaanse uitleg te ver gezocht?

Afb. 2a en 2b. Het beeld Volte Santa in Lucca in aangeklede en ontklede gedaante.

Traditioneel werd aangenomen dat de naam Wilgefortis een verbastering is van virgo fortis wat sterke maagd betekent. Heel andere meningen daarover worden verdedigd door Schnürer en de Leuvense hoogleraar Jean Gessler, die de basisstudies over de heilige publiceerden (zie bibliografische noot). Schnürer meent dat de naam afgeleid was van het oudduitse woord voor gelaat, heilig gelaat, refererend naar het beeld in Lucca. Gessler vermoedt dat het een Germaanse naam betreft, waarvoor men - niet ongebruikelijk in die tijd - een geleerde Latijnse verklaring 'fabriceerde'.

Vrij en onbekommerd dankzij Wilgefortis

Sint- Wilgefortis staat ook bekend als Sinte-Ontcommer, Oncommer of On(t)commene, een bijnaam door het volk gegeven, een volksnaam. 'Ontkommeren' was in het Middelnederlands een veelvuldig gebruikt woord voor verlossen van allerhande kommer⁵. Varianten van 'ontkommer' komen voor in meerdere talen⁶. In Zuid-Europa wordt ze Liberata (in meerdere varianten) genoemd, wat verdacht sterk lijkt op een vertaling van on(t)kommer (of vice versa).

Afb. 3. Als Wilgeforte aangeduid op het voetstuk, maar onder het volk gekend als Sainte Débarras: beeldhouwwerk in de St - Etiennekerk van Beauvais (16de eeuw, beschilderd hout).

In het Nijmeegse encyclopedische standaardwerk 'De Heiligen' (1999)⁷ vinden we een verbijsterende reeks bijnamen en varianten: Adjutor, Dappere Maagd, Hellebrecht, Helper, Hulpe, Liberata, Omcomnia, Ontcomena, Ontcommere(n), Ontkomene, Ontkommer, Ontkommernis, Komkommer (sic), Regenfledis (Ned.), Gehulf, Hilfe, Hülpe, Kümmernis, Kumerana, Liberata, Ohnkummer (D.), Uncumber (Eng.), Sainte Acombe, Combre, Eucombe, Gwer, Débarras, Libérate, Liberata, Librada (Sp.), Liurade, Livrade (It.), Caritas, Eutropia (Port.), en, zoals hoger vermeld, Virgo fortis (Lat.), net als Digne-fortis, een pseudogeleerde omvorming van Wilgefortis, die op zijn beurt in de Franse volkstaal Virgeforte of Vilgeforte werd. De uitgang '-is' is wellicht een Latiniserende genitivum. Aan dit lijstje kunnen we nog Guilleforte toevoegen, de schrijfwijze in de oudste vermelding (zie hieronder en afb. 8b). De in het Duitse taalgebied meest verspreide vorm Sankt Kümmernis duidt eigenlijk op het tegengestelde van de originele Nederlandse benaming. Een verkeerde vertaling, dus. Hellebrecht betekent dan weer 'helpt recht'. Het is een variante van Helper, Adjutor en Hulpe.

Enkele benamingen met een denigrerende bijblank, zoals Sainte Débarras, die onze heilige in het Franse noorden door het volk toegemeten kreeg, werden door de clerus vermeden of bestreden⁸. Sommige berusten op misverstand en verwarring met andere heiligen. Zo vermengde de verering van de Karolingische abdis Reginfledis in het bisdom Utrecht tijdens de tweede helft van 15de eeuw, zich probleemloos met die van Ontkommere. De klaarblijkelijk meer populaire baardheilige verdrong de naam Reginfledis zelfs helemaal⁹. Liberata kan ontstaan zijn uit een verwarring met de heilige Liberata van Como, een vrij onbekend gebleven heilige maagd uit de 6de eeuw. Het levensverhaal van Wilgefortis werd ook vermengd met dat van Eutropia. Tijdens de invasie van de Hunnen in het Franse noordoosten in de 5de eeuw, werden christenen verzameld in een kerk vermoord, met uitzondering van Eutropia, die gespaard bleef omwille van haar schoonheid. Ze weigerde echter haar geloof af te zweren en haar maagdelijkheid prijs te geven... Dergelijke vermengingen van heiligenlevens waren schering en inslag. Denk aan de (vermoedelijk) mythische Vlaamse heilige Sint-Lieven, patroon van Gent, wiens levensverhaal minstens gedeeltelijk ontleend werd aan dat van de 'echte' Angelsaksische zendeling Libuinus, patroon van Deventer, actief in Nederland.

Afb. 4. Wilgefortis hoefde niet perse altijd afzichtelijk afgebeeld te worden. Dit werk van Hans Memling in het Brugse Sint-Janshospitaal (Adriaen Reyns triptiek, 1480) toont haar (links) als mooie jonge vrouw met nauwelijks zichtbare baardgroei en kruis bij de hand. Rechts, even bevallig, haar 'collega' Maria de Egyptische.

In Bavegem en elders in zuidelijk Oost-Vlaanderen werd Ontcommere, vermoedelijk door geleerde clerici, verlatijnt, eerst tot Sint - Oncomera, later tot Sint - Oncomena¹⁰. Daarmee werd de zeer verstaanbare volksnaam vervormd tot een in de contrareformatorische kerkgemeenschap meer acceptabele naam voor een heilige Portugese prinses. De omvorming kwam de instandhouding van de cultus wellicht ten goede. Dat ze zeker niet schaadde, bewijst het meubilair van de Sint-Oncomenakerk in Bavegem.

Afb. 5. Een vroeg werk van Jeroen Bosch met een waarlijk mooie Wilgefortis aan het kruis. Dit werk, opgesteld in het Dogepaleis in Venetië, wordt soms foutief als de Sint Julia triptiek aangeduid. De koninklijke uitdossing past bij de Portugese prinses Wilgefortis, niet bij de Noord - Afrikaanse of Corsicaanse slavin Julia (cfr. Gessler, 1937, p. 172).

Al die namen vormen op zich zelf al een stevige indicatie voor de populariteit van Wilgefortis. De meeste gaan terug op haar mythische levensverhaal en benadrukken het feit dat ze verlost is, en zelf helpt verlossen van kommer en kwel, oorspronkelijk vooral ten gevolge van een gedwongen of slecht huwelijk. Thomas More (1478 - 1535) schreef over de Wilgefortisverering door vrouwen in de Londense Saint-Pauls kathedraal, dat er geen bezwaar tegen is, dat het niet zondig is, wanneer vrouwen op die manier af pogen te geraken van een slechte echtgenoot. Volgens dezelfde Sir Thomas, die overigens de spot dreef met dergelijk bijgeloof, veranderden vrouwen de naam van Saint Wylgeforte in Uncumber, *because they reken that for a pecke of otes she will not faile to uncumber them of their housbondes*: ze rekenen er op dat, in ruil voor een pak haver (oats), de heilige niet zal nalaten hen te verlossen van hun echtgenoten. Ze zou namelijk een paard sturen naar de *evil housebonde... to ryde to the Devyll upon*¹¹. Vandaar de haver...

Aan de deze toch al goed in het verhaal zittende heilige werd nog een tweede mooie vertelling verbonden: de legende van de muzikant, of meer accuraat, de legende van de schoen, afgebeeld op een hierbij gereproduceerde miniatuur. Een berooide vedelaar speelde voor haar beeld. Tijdens zijn muziekspel schopte Wilgefortis een van haar gouden schoenen uit. De muzikant werd beticht van diefstal en ter dood veroordeeld. Hij kreeg echter toestemming om nog eenmaal voor het beeld te musiceren en zo te proberen zijn onschuld te bewijzen. Wilgefortis schopte haar tweede gouden schoentje uit. De muzikant had dus de eerste schoen niet gestolen, maar als het ware van de gekruisigde gekregen. Hij ging dus vrij uit. Wilgefortis wordt dan ook regelmatig afgebeeld met maar één schoen en van weeromstuit werd ze ook patrones van de muzikanten... en de verliefden.

Naar ouder gewoonte deinde het spectrum nog verder uit. De heilige werd aanroepen door reizigers, ter bescherming van de gewassen op het veld, in geval van onvruchtbaarheid en baarmoederaandoeningen, voor kinderen met loopproblemen en oogziekten. Als Sinte-Ontcommer wordt ze tijdens de laatste levensuren aanroepen om 'zonder kommer' te sterven. Deze aanroepingen namen de plaats in van de originele 'remedie tegen slechte echtgenoten'. Die raakte zelfs in het vergeetboek. Men mag aannemen dat dit, voor wat de kerkelijke overheden betreft, vermoedelijk moedwillig gebeurde.

Feestdata van heiligen verschilden destijds aanzienlijk volgens de bisdommen. De baardheilige werd meestal op 20 juli gevierd (sinds 1969 geschrapt van de officiële heiligenkalender)¹². Hier en daar was dat wel een probleem, want dat kon ook de feestdag zijn van een al dan niet langer lokaal populaire heilige. Zo bv. Sint-Margriete. Vandaar wellicht dat Wilgefortis in Pamele en Oudenaarde opschoof naar 19 juli. Nog elders ontbreekt haar naam in de heiligenkalender, maar werd die wel opgenomen in de gebeden van de dag (suffragieën: reeksen smeekbeden aan heiligen).

Vlaanderen, Sint-Oncommerland

Het extensieve en intensieve zoekwerk van Schnürer leidde naar de Nederlanden als wieg van de Wilgefortisverering. Gessler onderzocht dat nog nader en hij uitte het vermoeden dat de verering in onze streken, meer in het bijzonder in de Gentse benedictijnenabdijen, tot in de 14de eeuw opklimt. Hij ontdekte een stevige indicatie daarvoor in het jaar 1401 (1400 in de oude jaarstijl). In een akte in het Gentse schepenenboek van de Keure werd toen een verbintenis vastgelegd tussen de Gentse burger Gheeraerd Soetamis (Soetameys) en priesters van de Onze-Lieve-Vrouwekerk, de sinds de Franse Tijd verdwenen parochiekerk van het Sint-Pietersabdijorp¹³. Soetamis verkocht meerdere 'eeuwige' renten voor de dienst ten *autare van Sente Guilleforte, die men noemt Sente Ontcommere*. De bewoordingen van de akte laten uitschijnen dat de verering nog vroeger ontstond: het altaar was er reeds en de twee namen waren klaarblijkelijk al goed ingeburgerd.

Afb. 6. Miniatuur uit een in de Gentse universiteitsbibliotheek bewaard getijdenboek met een aandoenlijke Wilgefortis en haar vedelaar. Zoals het hoort in dergelijke traditionele voorstellingen, wordt de heilige veel groter afgebeeld dan de 'gewone man' (Ugent, bibliotheek Ms 2750, f. 112. Vermoedelijk uit Gent, 15de-eeuws.)

In de kapel van het hospitium (hospitaal, spitaal) van het Sint-Baafsdorp te Gent, net binnen de middeleeuwse Spitaalpoort aan de huidige Dampoort, was er eveneens een aan Sint-Wilgefortis toegewijd altaar. Dat beschikte blijkbaar over aanzienlijke en gegeerde inkomsten (kapelaniij). Daarvan getuigt een (vermoedelijk duur) proces dat daarover gevoerd werd in Doornik (1423). Het hierbij gereproduceerde detail van een uitvoerig notariële kopie op perkament van het vonnis mag worden aanzien als een illustratie van het aanzien en de populariteit van de heilige. Er werd om 'gevochten'. Ook daar is er een vroegere vermelding in 1401 en is de verering meer dan waarschijnlijk ouder.

Dit alles wordt gestaafd en nog verder in de tijd teruggebracht door een legaat van een Gentse patriciërsvrouw, Volcwif van Vaernewyc, weduwe van heer Willem van der Lake, gedateerd 1390. De dame verklaarde zich schuldig van een pond kaarswas tsente Ontcommeren¹⁴. Vermoedelijk was dat was bestemd voor een altaar bij de augustijnen, die in dezelfde zinsnede van de testamenttekst vermeld worden¹⁵. De hierboven beschreven kapelaniij van het Sint-Baafshospitium is een minder waarschijnlijke mogelijkheid. Volcwif legateerde geld aan dit godshuis. Maar ze deed dat ook aan nog enkele andere gelijkaardige instellingen, alle in Gent, waar we echter geen weet hebben van een dergelijke verering.

Afb. 7. Verspreiding van de Wilgefortiscultusplaatsen in onze streken (uit Gessler, 1937).

Opmerkelijk is ook dat de oudst bewaard gebleven vermelding in 1390 de volksnaam Ontcommere gebruikt. Misschien kwam dit doordat er enkel le-

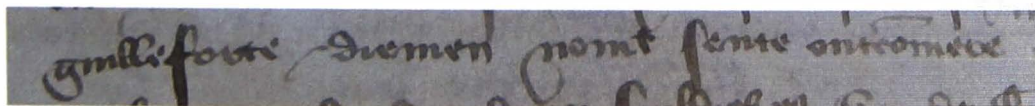
ken, in casu Volcwif en de testamentuitvoerders, bij betrokken waren. Er kan echter geen twijfel bestaan over wie het ging: de specificatie enkele jaren later in de Gentse O.L.V. Sint-Pieterskerk, anno 1401, geeft de naam aan als synoniem voor Wilgefortis.

Hoe dan ook wijst de vermelding van Sente Ontcommere bij de augustijnen in 1390, zonder dat die naam nadere uitleg hoefde, op de algemene bekendheid van de heilige. In hun kerk was er een kapel ingericht van het heilig kruis van Lucca. De eerste sporen daarvan duiken echter pas in de 16de eeuw op, terwijl al in 1416 een heilig kruisaltaar vermeld wordt¹⁶. De mogelijkheid moet onder ogen worden genomen dat hier precies het omgekeerde gebeurde van wat de Schnürerhypothese voorhoudt: een middeleeuws beeld van de baardige Sint-Ontcommere werd in latere tijden door de paters - al dan niet moedwillig - als van de gekruisigde Christus van Lucca aangezien.

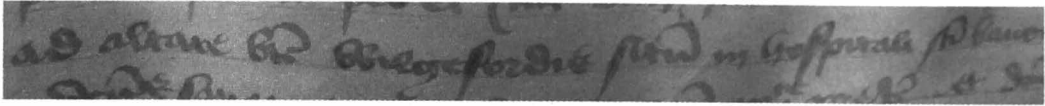
Naast vier Gentse, is er nog een vijfde vroege vermelding (1430), herkomstig uit Pamele bij Oudenaarde. Gessler ontkracht de mening, vooral in het Duits-talig gebied verspreid, dat de Wilgefortisverering zou ontstaan zijn in het Nederlandse Steenberg (westelijk Noord - Brabant). Hij concludeert uit de Gentse en andere bevindingen dat de legende en de verering hun oorsprong vinden in het graafschap Vlaanderen. Hij constateert een opvallende concentratie van aan haar toegewijde plaatsen en stichtingen in dat graafschap en de wijde omgeving ervan, in het bijzonder in het noordwesten van Frankrijk. Gessler dreef het zelfs zo ver een van de hoofdstukjes in zijn hoofdwerk als titel mee te geven 'Vlaanderen: het Sint-Oncommerland'¹⁷. De zonderlinge aard van deze erg middeleeuwse heilige droeg er ongetwijfeld toe bij dat deze eretitel (?) niet aansloeg.

Afb. 8a. Passage uit de testamenttekst van Volcwif van Vaernewyck met de vroegst bekende vermelding (1390) van Sint-Ontkommere (Stadsarchief Gent, reeks 330 nr. 9, f. 20): 'ten augustinen een pond was tsente ontcom(m)ere(n) een ...'.

Afb. 8b. Passage in het Gentse schepenenboek van de Keure (SAG, reeks 301, nr. 16, f. 89, schepenenjaar 1400 - 1401) met een tweede vroege vermelding van de heilige Wilgefortis - On(t)commer verering (1401), ditmaal met beide namen: 'guilleforte diemen nomt sente ontcom(m)ere'.

Afb. 8c. Detail uit een uitgebreide en kostbaar vervaardigde bekendmaking (in het Latijn) van een vonnis van de officiaal (kerkelijke rechter) van Doornik in een proces aangespannen door een bij pauselijke beschikking aangewezen priester tegen een door de abt aangestelde collega, betreffende het beneficium van het altaar (ad altare) van Sint Wilgeforde (genitiefvorm Wilgefordis), gestaan (situm) in het hospitaal van Sint- Bavo bij Gent (1423, Rijksarchief, fonds Sint-Baafs O 1753, Gysseling inventaris, deel IV, nr. 022972).

Vooraf in zuidelijk Oost-Vlaanderen en in het aangrenzende deel van Brabant was de heilige populair. Belangrijkste cultusplaatsen waren: Gent met zijn twee abdijen, Pamele, Bavegem en Velzeke. Volgens een onderzoek door Jules Pieters naar het voortleven van de Wilgefortisverering, uitgevoerd in de dertiger jaren van de vorige eeuw, bleef de traditie nog het best overeind in Velzeke¹⁸. Deze gemeente beschikte over twee afbeeldingen van de heilige als gekruisigde: op een zijaltaar in de kerk en in een afzonderlijke kapel¹⁹. Op 4 februari werd er een Sint-Oncomena biddag gehouden met eredienst en 'omwegang' of 'beeweg'. Een 'grote omwegang' omvatte de kerk en de Sint-Oncomenakapel langs de baan Oombergen - Oudenaarde, op een tiental minuten wandelafstand van elkaar. Bij een 'kleine' omwegang liep men enkel rond kerk en kerkhof. De lokale bewoners kwamen bidden, wanneer iemand in doodstrijd zo erg afzag dat men wenste dat hij of zij uit het lijden zou verlost worden (ontkommerd...). Vreemde bedevaarders, vooral uit het noorden van Henegouwen, riepen de heilige aan tegen zenuwaandoeningen. De verering ging nog door in de vijftiger jaren van de vorige eeuw (gegevens uit het archief van Walter Giraldo, medegedeeld door Mark Adriaen).

In Bavegem hield men wel een eredienst, maar kwamen er weinig bedevaarders opdagen. Pieters vermeldt verder nog Kruishoutem, en Estampuis bij Doornik, waar sporen overbleven. In het Arme Klaren - Colettinnenklooster van Brugge werd een beeld van Sint- Oncommere jaarlijks in processie rond het slot gedragen. Dat waren de enige plaatsen in België waar de Sint-Wilgefortis - Oncomena cultus nog overleefde kort voor W.O. II. In Gent is de heilige enkel materieel nog aanwezig in het houtsnijwerk van een biechtstoel in de kerk van de ongeschoeide karmelieten in de Burgstraat. Het betreft een zeer barokke afbeelding.

Vermelden we nog dat, vooral op de Zeeuwse eilanden, de voornaam Foort, Foortje, Forra, Forretje, afgeleid van onze baardheilige, een zekere populariteit genoot²⁰. Ook in het noorden was de heilige onder haar twee namen bekend: in het hierboven al vermelde Steenberg is er sinds de 15de eeuw een Sint-Ontcommerpolder. In de volksmond werd die uiteraard Sint-Komkommerpolder. Nederlandser dan dat kan niet.

Afb. 9. Offerblok uit de kerk van Bavegem, getuige van het voortbestaan van de verering tot een eind in de 20ste eeuw. (verz. M. Adriaen). Sint - Oncomena is een verlatijnsing van de volksnaam Sint-On(t)kommere van de heilige Wilgefortis.

Met bijzondere dank aan Danny Mattens, Erik Verroken en Mark Adriaen.

Bibliografische noot

Niettegenstaande actueel weinig of niets over Wilgefortis is geweten bij het brede publiek, mag deze, in onze ogen, vreemde heilige zich verheugen over aanzienlijke belangstelling bij onderzoekers. Er werd heel wat over haar gepubliceerd in tijdschriften voor psychologie, geneeskunde, heemkunde en genealogie en zelfs filologie. Daarvoor verwijzen we naar de omvangrijke werken van Schnürer en Ritz (1934), aan te vullen met Gessler (1937), beiden met talrijke literatuurreferenties (Schnürer, G., Ritz, J.M., Sankt Kümmeris und Volto Santo, Düsseldorf, 1934, pp. 342; Gessler, J., *De Vlaamsche baardheilige Wilgefortis of Ontcommer: kanttekeningen bij een standaardwerk*, Antwerpen, 1937, pp. 198). Het eerste was gebaseerd op origineel onderzoek van Schnürer gepubliceerd in een twaalftal artikels tijdens het eerste kwart van de vorige eeuw. Prof. Jean Gessler begon aan een bespreking daarvan die uitmondde in een monografie, waarvan ook, inhoudelijk verschillende, Franse en Duitse versies verschenen. Hij publiceerde een aanvulling 'Wilgefortiana. Een bibliographisch overzicht', in *Oostvlaamsche Zanten* 16 (1941) p. 1-14. Meer recent zijn de in boekvorm uitgegeven voornamelijk kunsthistorische scripties van Regine Schweizer-Vüllers, *Die Heilige am Kreuz: Studien zum weiblichen Gottesbild im späten Mittelalter und in der Barockzeit*. Bern, 1997 en van Ilse E. Friesen. *The Female Crucifix: Images of St. Wilgefortis since the Middle Ages*. Waterloo, Ont. Canada, 2001, pp. 173.

Noten

1. Villemur, F., *Saints et travestis du Moyen Age*. In: *Clio. Histoire, femmes et sociétés*, 1999, nr. 10, p. 1-54 (integraal raadpleegbaar op het internet)
2. Mattens, D., Devriese, L., *Verering van de baardheilige Wilgefortis om en rond de Sint-Baafsabdij*. In: *Ghendtsche Tydinghen*, 2013, jg. 42. (In druk)
3. Zie bibliografische noot.
4. Schweizer-Vüllers, zie bibliografische noot.
5. Verwijs, E., Verdam, J., *Middelnederlandsch Woordenboek*, deel V, kol. 1124-1128.
6. Het Franse Acombe is duidelijk Nederlands van herkomst. Gessler vermeldt dit slechts op één plaats (de benedictinessenabdij Baume-les-Dames, Dept. Doubs, Oost-Frankrijk). Het Engelse to cumber (Middelengels 'combren') is terug te vinden in cumbersome, encumbrance.
7. van der Linden, S., e.a., *De Heiligen, Contact*, Amsterdam, 1999, p. 915.
8. Joris-Karel Huysmans schreef een journalistieke tekst over de verering onder die naam in Beauvais (Huysmans, J.K., *Sainte Débarras*. In: *De Tout*, hfst. XXII, Parijs, 1902). Enkele onjuistheden daarin over wat er met het Beauvaisbeeld gebeurde, rechtgezet bij Gessler, J., 1937, p. 156.
9. Gessler, J., p. 52-53.
10. Pieters, J., *Over de Sint-Wilgefortisverering in Oost-Vlaanderen*. In: *Oostvlaamsche Zanten*, Gent, 1937, jg. 12 nr. 1, p. 24, voetnoot 9. De naamvorm Oncomena is misschien geïnspireerd door deze van Anna Komnene, verlatijnt tot Comnena (1083 – 1153), beroemde geleerde Griekse prinses, dochter van keizer Alexios I Komnenos.
11. Thomas More, *A Dialogue concerning Heresies*. In: *Works*, pp. 194b-196a; 197a-198b

(Internet).

12. van der Linden, S., e.a., 1999, p. 915.
13. Vastlegging van een 'eeuwige' rente in een akte in het schepenenboek van de Keure Stadsarchief Gent, reeks 301, nr. 16, f. 89v. (schepenenjaar 1400 – 1401, foutief ingebonden na f. 79), gedateerd 4 februari 1400 (oude stijl, jaartal overgenomen door Gessler). Regest in: SAG, Regesten op de jaarregisters van de Keure. Schepenenjaar 1400-1401. Deel 1 nr. 746. Een afschrift met enkele schrijfvarianten bleef bewaard in het kerkarchief van O.L.Vrouw Sint-Pieters (transcriptie bij Gessler, 1937, p. 55).
14. Stadsarchief Gent, reeks 330 nr. 9, f. 20. Vermeld in Foncke, E., Van Sente ontcommer in Oud-Gent. In: De Brabantsche Folklore, 1939, jg. 18, p. 248-250. Transcriptie in: de Ghellinck d'Elseghem-Vaernewijck, A., Chartes et documents concernant la famille van Vaernewyck, Gent, 1899-1919, deel III, p. 399-401.
15. In het testament staat elk van de tientallen schenkingen apart vermeld onder één 'item'. In de betreffende zinsnede verklaart Volcwif zich schuldig 'ten augustine(n) een pond was tsente ontcommeren een pond was', en gaat dan pas over naar het volgende item. Ofwel betreft dit slechts één pond was voor Sint-Ontcommere bij de augustijnen, ofwel (minder waarschijnlijk) twee schenkingen, waarvan één voor de augustijnen en een andere (allicht) voor een beeld of altaar van Sint-Ontcommere op een niet gespecificeerde plaats.
16. Trio, P., De augustijnen in Gent tijdens de late middeleeuwen. In: Zeven eeuwen augustijnen, Gent, 1996, p. 61.
17. Gessler, J., 1937, p. 85.
18. Pieters, J., 1937, p. 22-36.
19. De Schrijver, G., Volksbedevaarten tegen ziekten van mens en dier in het bestuurlijk arrondissement Aalst. KUL scriptie, 1954, p. 165 – 167.
20. van der Schaar, J., Voornamen, Utrecht, 12de druk, 1981, p. 175.